

О.О.МАРІНЧЕНКО *

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР ПОРАЗКИ 1941 р.: МАСШТАБИ ВТРАТ РСЧА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано підходи до проблеми обрахування втрат Червоної армії військовополоненими. Шляхом зіставлення радянських і німецьких статистичних даних уточнено кількість радянських бійців і командирів, які потрапили до німецького полону під час кампанії 1941 р. на Східному фронті та окремих операцій на південно-західному стратегічному напрямі.

Ключові слова: військовополонені, РСЧА, вермахт, втрати, статистичні дані, битва, операція, оточення, фронт.

За останні роки спостерігається тенденція щодо зростання дослідницького інтересу до проблеми втрат Червоної армії у протистоянні з німецьким вермахтом у період Другої світової війни. Як і раніше, українські історики порушують актуальні питання щодо ціни, яку заплатило радянське суспільство за перемогу¹. Вагомих результатів було досягнуто у сфері підрахунків втрат вищого командного складу РСЧА полоненими на території УРСР². Досліджено складну проблему обліку загиблих радянських полонених у системі збройних сил СРСР³. Досить активно у сучасній російській історіографії вивчаються питання, пов'язані з обрахуванням різних категорій втрат радянських військ під час воєнних кампаній, битв, окремих операцій, ведення персонального обліку втрат на фронтах, загальне співвідношення втрат воюючих сторін тощо⁴.

* Марінченко Олександр Олександрович – аспірант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, історичний факультет, кафедра російської історії
E-mail: alexewmara@gmail.com

¹ Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О.Лисенко, О.Пережест, І.Пережест, А.Іржавська // Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.737–784; Король В.Ю. Ціна перемоги над нацизмом для слов'янських та інших народів СРСР у 1939–1945 рр. // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.202. – Ч.ІІІ. – 2011. – С.91–99. Про деякі аспекти зазначеної теми див.: Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010; Патрыляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010.

² Маслов О.О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.30–45.

³ Рибченко Л. Проблема обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА // Історія великих страждань: Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К., 2011. – С.59–66.

⁴ Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андроников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2010; Дембицкий Н.П. Плен – трагедия миллионов советских бойцов и командиров, 1941–1945 гг. – Москва, 2010; Кирилин А.В. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне // Информационный бюллетень Национального комитета российских историков и Ассоциации историков Второй мировой войны №17. – Москва, 2012. – С.5–21; Литвиненко В.В. Красная армия против вермахта: Людские потери на советско-германском фронте: Анализ методов и результатов оценки. – Москва, 2012; Скворцова Л.Г. Основные вопросы ведения персонального учёта потерь на фронтах Великой Отечественной войны // Известия АГУ. – 2010. – №4–1 (68). – С.228–232; Соколов Б. Кто воевал

Не стали винятком і такі питання, як демографічні показники кількості радянських полонених і масштаби їх загибелі впродовж 1941–1945 рр. у Німеччині та на окупованих вермахтом територіях Європи⁵. Деякі усталені погляди на історико-статистичні аспекти нацистської окупаційної політики і злочинів проти військовополонених (переважно у кампаніях 1941–1942 рр.) із введенням до наукового обігу нових джерел переглядаються також у німецькій історіографії. І якщо раніше у центрі уваги істориків із ФРН була територія Третього Райху, то за останній час зростає інтерес саме до подій на Східному фронті й окупованих землях СРСР⁶. Окремі сюжети стратегічних оточень радянських військ в операції «Барбаросса» та їх втрат під час боїв у «котлах» розглянуто у сучасній науковій літературі Великобританії, США і Канади⁷. Результатом міжнародної співпраці українських, російських та білоруських істориків стало видання у 2011 р. комплексного дослідження з історії радянської держави під час нацистської навали, в якому підбито підсумки попереднього етапу історієписання у країнах пострадянського простору. Не пройшли повз увагу авторів і проблеми, пов'язані з обрахуванням радянських військових втрат в оборонних боях літа – осені та подальших наступальних операціях 1941 р.⁸

Попри дійсно серйозні напрацювання у цій сфері, які виходять за рамки суто вітчизняної історіографії, чимало питань усе ще залишаються нерозглянутими, а деякі вже усталені підходи викликають певні сумніви з огляду на недостатньо аргументовані методи, застосовані при обчисленні безповоротних втрат Червоної армії, у т.ч. військовополоненими. Особливо це стосується загальної кількості полонених у трагічну для радянської сторони пору 1941 р. у цілому, та окремих її складових на південно-західному стратегічному напрямі – території України. Висвітленню цієї теми та деяких безпосередньо пов'язаних із нею проблем і присвячено дану статтю.

числом, а кто – умением: Чудовищная правда о потерях СССР во Второй мировой. – Москва, 2011; «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / И.Пыхалов, Л.Лопуховский, В.Земсков, И.Ивлев, Б.Кавалерчик. – Москва, 2012.

⁵ *Земсков В.Н.* «Статистический лабиринт»: К вопросу об общей численности советских военнопленных и масштабах их смертности // Мир и политика. – 2010. – №5 (44). – С.18–30. Ще раніше аналогічні питання порушувалися в монографії ізраїльського історика А.Шнеєра (див.: *Шнеєр А.* Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – Москва; Иерусалим, 2005).

⁶ *Hartmann Chr.* Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42. – München, 2009; *Keller R.* Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42: Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen. – Göttingen, 2011; *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – Frankfurt am Main, 2011; *Römer F.* Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2008.

⁷ *Гланц Д.* Колосс поверженный: Красная армия в 1941 г. / Пер. с англ. В.Фёдорова. – Москва, 2008; *Его же.* Советское военное чудо 1941–1943: Возрождение Красной армии. – Москва, 2008; *Bellamy Chr.* Absolute War: Soviet Russia in the Second World War. – New York, 2007; *Fritz St.* Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East. – Lexington, 2011; *Hill A.* The Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941–1945: A Documentary Reader. – London; New York, 2009; *Megargee G.* War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941. – Lanham, 2006; *Merridale C.* Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York, 2006; *Mitcham S.* The Rise of the Wehrmacht: The German Armed Forces and World War II. – Vol.2. – Westport, 2008; *Reese R.R.* Why Stalin's Soldiers Fought: The Red Army's Military Effectiveness in World War II. – Lawrence, Kansas, 2011.

⁸ 1941 год: Страна в огне: Историко-документальное издание. – Кн.1: Очерки. – Москва, 2011.

Відразу по закінченні війни радянському керівництву стали відомі узагальнюючі дані, які, однак, ніколи не були оприлюднені. Ще у червні 1945 р. начальник управління обліку та контролю за чисельністю збройних сил полковник Подольський підготував довідку «Про бойові втрати особового складу Червоної армії у Великій Вітчизняній війні», згідно з якою кількість полонених і зниклих безвісти сягала щонайменше 3 млн 344 тис. чол.⁹ Але за весь період війни, з 1941 по 1945 рр., відповідно до радянських офіційних документів, які, своєю чергою, спиралися на донесення, що надходили зі штабів армій, у полон потрапило лише 36,2 тис. військовослужбовців¹⁰. Щоправда, ці дані включали лише тих військовослужбовців, факт потрапляння в полон яких було підтверджено іншими бійцями частини та її командиром (ідеться про достатньо велику кількість свідків), і коли вже це складно було приховати від вищого командування. Однак подібні випадки були радше винятком, ніж правилом. Як приклад, можна навести оперативне зведення №088 штабу Південно-Західного фронту за 13 серпня 1941 р., в якому наводилися втрати 200-ї стрілецької дивізії за декілька попередніх днів бойових дій: убито 119, поранено 354, зникло безвісти 251, потрапило в полон 13 осіб¹¹. В абсолютній більшості інших оперативних документів Південно-Західного та Південного фронтів за 1941 р. можна знайти лише поодинокі згадки про червоноармійців, які опинилися в німецькому полоні. Хоча вже в перший місяць після початку війни співробітники генерального штабу РСЧА неодноразово порушували перед начальниками штабів армій і фронтів питання про ненадання командирами з'єднань та окремих частин списків персональних втрат особового складу, і, отже, невиконання наказу Державного комітету оборони (ДКО) №138-1941¹². До невтішних висновків про те, що облік втрат особового складу, у т.ч. полоненими, здійснюється «жахливо», дійшли також і у самому ДКО. І для цього були всі підстави – у середині серпня штаб Південно-Західного фронту спромігся надіслати донесення відносно лише третини власних військ. Уже 26 серпня 1941 р. Й.Сталін зобов'язав командирів і комісарів разом з особливими відділами скласти поіменні списки всіх тих, хто здався в полон ворогу та членів їхніх сімей¹³. Це розпорядження

⁹ Лопуховский Л.Н., Кавалерчик Б.К. Когда мы узнаем реальную цену разгрома гитлеровской Германии? // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – С.26.

¹⁰ Кривошеев Г.Ф. Об итогах статистических исследований потерь Вооружённых Сил СССР в Великой Отечественной войне // Людские потери СССР в период Второй мировой войны: Сб. ст. – Санкт-Петербург, 1995. – С.78; *Его же*. Некоторые новые данные анализа сил и потерь на советско-германском фронте (Доклад на заседании Ассоциации историков Второй мировой войны 29.12.1998 г.) // Мир истории. – 1999. – №1 [Електронний ресурс]: <http://www.historia.ru/1999/01/krivosheyev01.htm>

¹¹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.229. – Оп.161. – Д.112. – Л.320.

¹² Русский архив: Великая Отечественная / Под. общ. ред. В.А.Золотарёва. – Т.23 (12–1): Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: 1941 г. – Москва, 1998. – С.76, 94.

¹³ Русский архив... – Т.13 (2–2): Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Москва, 1997. – С.60–61, 74.

можна розглядати як своєрідний додаток до карального наказу Ставки ВГК №270, який з'явився десятьма днями раніше¹⁴. І фактично, ці матеріали були списками на розстріл військовослужбовців, які потрапили в полон, та заслання й обмеження прав членів їхніх сімей. Тому, цілком зрозуміло, командири свідомо зараховували більшість полонених до числа зниклих безвісти, не бажаючи брати на себе відповідальність за низький рівень підготовки ввірених їм частин, незадовільний морально-психологічний стан і дисципліну, що нерідко призводило до масової здачі в полон¹⁵. Самі перебуваючи під загрозою можливих репресій із боку каральних органів, вони водночас намагалися відвести таку загрозу від родин полонених, беручи до уваги дію наказу Ставки ВГК №270.

На якості обліку позначився також катастрофічний розвиток подій на фронтах, відтак командири частіше за все просто не мали змоги складати списки полонених. Безліч донесень узагалі не доходила до вищих штабів або складалася вкрай неточно, «на око», а деколи просто нікому було доповідати. До того ж в оточення потрапляли не лише полки, дивізії, а й цілі армії та фронти. Оперативні документи, серед них і про чисельний склад та бойові втрати, знищувалися, а частина їх потрапила до німецьких військ¹⁶.

Запізними виявилися рішення про створення спецорганів, відповідальних за облік безповоротних втрат особового складу діючої армії – спеціального відділу при Головному управлінні формування і комплектування військ Червоної армії від 19 листопада 1941 р. та Центрального бюро з персонального обліку втрат від 31 січня 1942 р.¹⁷ І хоча завдяки цим заходам удалося дещо поліпшити якість облікового процесу, однак вони не могли компенсувати величезний брак інформації за перші місяці війни. Заповнити істотні прогалини в документації виявилось неможливим навіть шляхом упровадження більш досконалої методики підрахунків.

Ще одним чинником, який призвів до незадовільного стану обліку втрат РСЧА полоненими, причому не тільки в період між червнем та груднем 1941 р., а й протягом усієї війни, був фактор дипломатичного характеру. Не зважаючи на те, що затверджена 1 липня 1941 р. постанова Раднаркому СРСР №1798-800с («Положення про військовополонених») дозволяла обмін списками полонених із міжнародними організаціями чи довідковими бюро

¹⁴ Наказ Ставки ВГК №270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї» вимагав від усіх командирів, політпрацівників та червоноармійців навіть за несприятливих умов битися до останньої можливості. Особовий склад військ попереджався, що кожен, хто замість організації відсічі ворогу захоче здатися в полон, буде розстріляний на місці, а родини таких бійців і командирів підлягатимуть репресіям (див.: Военно-исторический журнал. – 1988. – №9. – С.26–28).

¹⁵ Свій негативний вплив справив також суд і винесення смертного вироку генералові Д.Павлову та ін., про що були сповіщені штаби всіх напрямів і фронтів (див.: ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.2. – Л.75–79).

¹⁶ Див.: Мерцалов А.Н., Мерцалова Л.А. А.-А.Жомини: Основатель научной военной теории (1779–1869–1999). – Москва, 1999. – С.240; Их же. Сталинизм и война. – Москва, 1998. – С.389; Рибченко Л. Проблема обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА. – С.60–62; Скворцова Л.Г. Основные вопросы ведения персонального учёта потерь... – С.228–229; Шнейер А. Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – С.98–99.

¹⁷ Русский архив... – Т.13 (2–2). – С.123, 148.

Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ)¹⁸, у реальності все виявилось значно складніше, ніж на папері. Усі спроби МКЧХ домогтися налагодження обмінів цими списками, а також інспектування таборів і взаємної видачі поранених і хворих між Німеччиною та СРСР, повністю провалилися через неготовність обох сторін іти на поступки у вирішенні принципових питань¹⁹. Але головним чином через небажання гітлерівського керівництва зв'язувати собі руки у війні «на знищення світогляду»²⁰, в якій поводження з радянськими полоненими з боку вермахту та СС, за влучним висловлюванням обізнано-го у цьому питанні Г.Мольтке, являло собою «вершину звірств та збоченості»²¹.

Не можна сказати, що під час війни у СРСР взагалі не називалися цифри втрат Червоної армії у протистоянні з німецькими військами. Навпаки, вони, як і втрати противника, регулярно оголошувалися Радінформбюро у спеціальних зведеннях із фронту. Але ступінь достовірності радянських офіційних заяв був украй низьким, насамперед це пов'язано з тим, що вони виконували функції пропагандистського характеру і були спрямовані, головним чином, на ідеологічну мобілізацію населення. Щодня люди отримували дозовану інформацію про локальні успіхи радянських військ, при цьому німці безперервно займали все нові й нові міста та села, високими темпами просуваючись на схід²². Цифри радянських втрат завжди, навіть у катастрофічний період літа – осені 1941 р., називалися набагато меншими, ніж втрати вермахту²³. Причому жодного разу не оголошувалися радянські оцінки кількості полонених червоноармійців²⁴. Хоча повідомлення, які регулярно надходили з окупованих територій, містили достатньо вичерпну інформацію, щоб зробити однозначний висновок про наявність у німецькому полоні тисяч осіб²⁵. Мовчала про це й нота наркома

¹⁸ Военнопленные в СССР: 1939–1956: Документы и материалы / Под ред. М.М.Загорулько. – Москва, 2000. – С.65–68; Русский архив... – Т.24 (13–1): Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР: Нормативные документы. – Москва, 1996. – С.37–40.

¹⁹ *Лужеренко В.К.* Плен: трагедия миллионов // Великая Отечественная война: 1941–1945: Военно-исторические очерки. – Кн.4: Народ и война. – Москва, 1999. – С.170. Про хід переговорів з урядами зарубіжних країн див.: Документи внешней политики. – Т.24: 22 июня 1941 г. – 1 января 1942 г. – Москва, 2000. – С.420, 436–437, 488–489; *Ржевский О.А.* Война и дипломатия: Документы, комментарии (1941–1942). – Москва, 1997. – С.69, 168; Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1941 / Preface E.Perkins. – Vol.I: General, The Soviet Union. – Washington, 1958. – P.1020–1024.

²⁰ Война Германии против Советского Союза 1941–1945 / Под. ред. Р.Рюрупа. – Берлин, 1992. – С.114.

²¹ *Moltke H.* Letters to Freya 1939–1945 / Ed. and transl. Beate Ruhm von Oppen. – New York, 1990. – P.160. У цей час Г. Дж. фон Мольтке був співробітником відділу міжнародного права управління розвідки та контррозвідки в ОКВ.

²² Про це у середині липня 1941 р. писав інженер М.Свиридов у своєму листі на ім'я керівника Радінформбюро С.Лозовського, стверджуючи, що офіційні зведення мовчать стосовно головного, підмінюючи «факти неконкретними повідомленнями про окремі вдалі (поодинокі на загальному «відступальному» тлі) випадки біля села К., річки З. і т.д.» (див.: Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.125. – Д.30. – Л.39–40).

²³ Ця тенденція помітна не тільки в офіційних повідомленнях. Наприклад, у розвіддонесеннях Південно-Західного фронту за літо – осінь 1941 р. значно перебільшувалися безповоротні втрати противника (див.: РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.49. – Л.7, 9–17, 19–22).

²⁴ Див., напр.: Сообщения Советского информбюро. – Кн.1: Июнь – декабрь 1941 г. – Москва, 1944.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.118. – Арк.75–85; Ф.62. – Оп.9. – Спр.4. – Арк.15–21.

закордонних справ В.Молотова про звірства окупаційної влади щодо полонених від 25 листопада 1941 р.²⁶ Того ж дня, намагаючись спростувати зведення німецького командування про полонення з початку війни декількох мільйонів радянських бійців і командирів, Радінформбюро охарактеризувало його як «сміховинні вигадки гітлерівських фальшивомонетників», приписуючи супротивникові загальні втрати у 6 млн чол., що насправді більше характеризувало втрати РСЧА, а не навпаки²⁷.

На проблему надмірної цензури та замовчування невдач на фронтах ще на початку жовтня 1941 р. звертав увагу відділу пропаганди й агітації ЦК І.Еренбург: «Мені незрозуміло, чому наша преса і радіо не відгукнулися на падіння Києва і знищення греблі Дніпрогесу. Про це всі говорять: на заводах, у військових частинах, на вулицях»²⁸. Але знову ані слова про в'язнів нацистських таборів. Майбутній учасник оборони Сталінграда О.Гордеев, згадуючи настрої населення у зв'язку зі зведеннями Радінформбюро, розповідав: «Невиразні повідомлення з фронту в перші тижні сорок першого року було важко зрозуміти. Чи то Червона армія б'є німців, чи то німці тіснять (звичайно, не гонять!) наші війська». Проте, за його висловом, і в подальшому мало що змінилося: «У вересні фашисти зайняли Київ. Ми не могли знати в повній мірі трагедію полків і дивізій, що потрапили в оточення, загиблих, узятих у полон червоноармійців і командирів. Скажи тоді, що кількість наших полонених обчислюється сотнями тисяч, ніхто б не повірив. Та й сказати таке ніхто б не посмів»²⁹.

Яскравою ілюстрацією того, як відбувалася підміна понять та проводилася маніпуляція цифрами на найвищому рівні, а масштаби масового полонення власних військ усіяло замовчувалися, може слугувати виступ Й.Сталіна на врочистому засіданні 6 листопада 1941 р., напередодні 24-ї річниці Жовтневої революції, де він торкнувся теми втрат РСЧА за перші чотири місяці війни. Окремо про полонених не було сказано ані слова, але озвучувалася цифра зниклих безвісти – 378 тис. чол., котра, як можна припустити, включала також і полонених. Інші категорії втрат виглядали в доповіді так: 350 тис. убитих і 1 млн 20 тис. поранених³⁰. Наскільки далекими від реальності були ці цифри говорить хоча б той факт, що до кінця жовтня 1941 р., тобто якраз за перші чотири місяці війни, які згадував Й.Сталін, від кадрової Червоної армії, з якою СРСР зустрів напад нацистської Німеччини, на фронті залишилося не більше 8%³¹. Решту 92% становили різноманітні категорії втрат, причому переважно

²⁶ О немецко-фашистских злодеяниях и зверствах: Ноты народного комиссара иностранных дел Союза СССР тов. В.М.Молотова. – Москва, 1943. – С.1–2.

²⁷ Ложь от Советского Информбюро / Авт.-сост. С.В.Кормилицын, А.В.Лысев. – Санкт-Петербург, 2005. – С.53–57.

²⁸ Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / Авт.-сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – Москва, 2007. – С.310.

²⁹ Цит. за: *Першанин В.* Штрафники, разведчики, пехота: «Окопная правда» Великой Отечественной. – Москва, 2010. – С.161–162.

³⁰ *Сталин И.В.* Сочинения. – Т.15. – Ч.1: Июнь 1941 – февраль 1943 г. – Москва, 2010. – С.196.

³¹ *Петров Б.Н.* О стратегическом развёртывании Красной армии накануне войны // Готовили ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. мат. – Москва, 1995. – С.74.

полоненими. Уже до 1 вересня 1941 р. був майже повністю вибитий первинний особовий склад стрілецьких дивізій. Усі з'єднання трималися тільки за рахунок маршевого поповнення і залучення місцевих людських ресурсів у районах бойових дій³².

Для розуміння масштабу цих втрат слід урахувати, що в діючій армії на західному театрі воєнних дій напередодні 22 червня 1941 р., з урахуванням т.зв. великих навчальних зборів, перебувало близько 2 млн 743 тис. чол. (із резервами головного командування та військами внутрішніх округів РСЧА і ВМФ разом нараховувалося 5 млн 435 тис.), у т.ч. Київський особливий військовий округ (КОВО) – 907 тис., Одеський військовий округ (ОдВО) – майже 165 тис. чол. Ще один округ, який розташовувався у глибині України – Харківський (ХВО), налічував 205 тис. чол.³³ Окрім цього, із початком війни до лав РСЧА було мобілізовано мільйони радянських громадян. Тільки до 1 липня 1941 р. їх чисельність сягнула 5 млн 350 тис. чол., серед них було понад 505 тис. командирів запасу. І це при тому, що у зв'язку зі швидкою втратою західних областей країни СРСР позбувся великих мобілізаційних ресурсів військовозобов'язаних. Усього на захопленій противником території було залишено 5 млн 632 тис. чол. із мобресурсів Радянського Союзу, із них у КОВО – 1 млн 625 тис. та ОдВО – 813,4 тис. осіб³⁴. Незважаючи на труднощі в роботі органів, відповідальних за проведення мобілізації, її показники були досить успішними (йдеться як про військовозобов'язаних, так і про бійців винищувальних батальйонів та загонів народного ополчення). До лав радянських військ протягом перших місяців війни було направлено 3 млн 184 тис. 726 українців і громадян республіки інших національностей³⁵.

І у цьому контексті слід особливо зауважити, що якщо дійсно Й.Сталін у своїй доповіді свідомо применшив радянські військові втрати, то ненабагато, принаймні щодо вбитих і поранених. Адже відомо, що за весь 1941 р. РСЧА втратила 802,2 тис. убитими та 1 млн 270 тис. пораненими, а загальні втрати наближалися до відмітки у 6 млн чол.³⁶ Що стосується полонених, то тут можна впевнено говорити про свідоме замовчування лідером СРСР цієї категорії втрат як такої, оскільки саме вона становила найбільшу кількість втрат за 1941 р., складаючи щонайменше 3 млн 907 тис. чол. Із них на кінець жовтня припадало 3 млн 539 тис. чол., що було в понад дев'ять разів більше одних тільки зниклих безвісти, про яких повідомлялося у сталінській доповіді³⁷.

³² *Ивлев И.И.* «...А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя!» // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – С.388.

³³ Боевой и численный состав Вооружённых Сил СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Статистический сборник №1 (22 июня 1941 г.) / Н.П.Золотов (рук.). – Москва, 1994. – С.10, 16, 44.

³⁴ 1941 год – уроки и выводы / Рук. авт. кол. В.П.Неласов. – Москва, 1992. – С.114.

³⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.37.

³⁶ *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения). – 2-е изд., исправ. и доп. – Москва, 2002. – С.419.

³⁷ *Михалев С.Н., Шабаетов А.А.* Трагедия противостояния: Потери вооружённых сил СССР и Германии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Историко-статистическое исследование). – Москва, 2002. – С.224.

Натомість, за всіх своїх вад, німецька статистика все ж таки набагато точніше відтворювала реальну картину втрат Червоної армії, особливо у великих битвах на оточення, ніж аналогічні показники в більшості радянських документів. Ба більше, аналіз джерел та історіографії дозволяє стверджувати, що навіть німецькі дані, які на перший погляд виглядають суттєво перебільшеними, насправді – дещо неповні й не відображають у повній мірі масштабу полонення червоноармійців.

Як виглядала еволюція німецької статистики щодо кількості радянських полонених на Східному фронті за 1941 р.? В одному з перших узагальнюючих донесень командування вермахту вказувалося, що до 11 липня у ході воєнної кампанії проти СРСР захоплено 366 тис. чол., у т.ч. майже 2 тис. командирів. До 31 липня 1941 р. німецькі війська взяли в полон уже 814 тис. радянських військовослужбовців³⁸. На 6 серпня 1941 р. відділ ІС мав у своєму розпорядженні дані про те, що тільки у ході операції після прориву «лінії Сталіна» війська групи армій «Південь» захопили на території України до 150 тис. полонених (усього на цей час вермахт узяв до 895 тис. полонених). Уже 22 серпня 1941 р. верховне командування вермахту (ОКВ) повідомляло про те, що за перші два місяці походу проти СРСР німецькій армії вдалося глибоко проникнути на радянську територію. У Південній Україні планомірно усуваються останні опорні пункти радянських військ на Дніпрі за величезних втрат з їхнього боку. Із початку бойових дій на всьому Східному фронті вермахтом було взято в полон 1 млн 250 тис. чол.³⁹

Із розвитком подій на фронті кількість полонених невпинно зростала. Станом на початок жовтня 1941 р. вона наблизилася до позначки 2,4–2,5 млн чол.⁴⁰ У листопаді 1941 р. А.Гітлер, відповідаючи на критику зарубіжною пресою німецьких повідомлень про успіхи на Сході, заявив: «Якщо я хочу описувати у загальних рисах успіх цієї війни, то мені достатньо назвати число полонених, яке менш, ніж за півроку досягло цифри 3,6 млн осіб. І я забороняю усяким англійським бовдурам розказувати, що, мовляв, це не підтверджено. Коли німецька військова установа щось підрахувала – то її підрахунки завжди вірні»⁴¹. Під час своєї промови у райхстагу 11 грудня 1941 р. А.Гітлер стверджував, що на 1 грудня загальна кількість узятих у полон радянських бійців і командирів сягала 3 млн 807 тис. чол.⁴² Ці статистичні дані базувалися на звітах німецьких штабів, які, своєю чергою, спиралися на відповідні донесення військ із фронту. На 10 січня 1942 р. вермахтом було захоплено вже 3 млн 900 тис. чол.⁴³ Якщо говорити точніше, то ще до надходження полонених

³⁸ Hillgruber A. Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940–1941. – Frankfurt am Main, 1965. – S.536; Sghustereit H. Vabanque: Hitlers Angriff auf die Sowjetunion 1941 als Versuch, durch den Sieg im Osten den Westen zu bezwingen. – Herford; Bonn, 1988. – S.73.

³⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7021. – Оп.148. – Д.409. – Л.1–3, 22, 24, 29, 32.

⁴⁰ The Complete Hitler: A Digital Desktop Reference to His Speeches and Proclamations 1932–1945 / By M.Domarus. – Vol.IV: The Years 1941 to 1945. – Wauconda, 2007. – P.2485, 2493.

⁴¹ Волкогонов Д.А. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1998. – С.252.

⁴² Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. и сост. Г.Я.Рудой. – Москва, 1996. – С.120.

⁴³ Schustereit H. Vabanque... – S.69.

у пересильні табори (дулаги), німецькими військами за весь 1941 р. враховано майже 3 млн 907 тис. радянських полонених, у т.ч. 15,2 тис. командного складу⁴⁴. Таким чином, різниця між цими цифрами на початок грудня 1941 р. і початок січня 1942 р. дає 100 тис. полонених, що виглядає досить достовірним, оскільки у цей період Червона армія тимчасово перехопила стратегічну ініціативу у війні, ведучи крупні наступальні операції: контрнаступ під Москвою, Керченсько-Феодосійська десантна операція тощо. І хоча радянські війська теж зазнавали значних втрат полоненими, але вперше з початку війни вони були набагато меншими, ніж у попередні п'ять місяців літньо-осінньої кампанії 1941 р.

Про те, що наведені статистичні дані не є плодом фантазії гітлерівських стратегів чи результатом роботи геббельсівської пропаганди, говорить хоча б той факт, що вони використовувалися у внутрішній документації різних відомств Райху. Наприклад, цифра у 3,9 млн полонених на 10 січня 1942 р. фігурувала в довідці апарату райхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга від 1 лютого 1942 р., адресованій Г.Герінгові⁴⁵, у протокольному записі доповіді керівника робочої групи з використання робочої сили в управлінні чотирирічним планом В.Мансфельда від 20 лютого⁴⁶. Дещо менша цифра – 3,6 млн – указувалася в особистому листі А.Розенберга генерал-фельдмаршалу В.Кайтелю про поводження з радянськими полоненими від 28 лютого 1942 р.⁴⁷ Цілком можливо, що вона обчислена з урахуванням уже відпущених на той час із таборів. Сучасні підрахунки дають цифри в діапазоні від 270 до майже 319 тис. червоноармійців, відпущених німецькою адміністрацією з полону у 1941 р. (українці чи ті, що під час перевірки видали себе за українців, становили 270 тис. 095 – 277 тис. 761 чол.), із них 235 тис. 466 осіб припадають на табори у зоні дій групи армій «Південь»⁴⁸. З огляду на те, ким і за яких обставин були озвучені вказані цифри, немає ніяких підстав uważати їх штучно завищеними.

І тут постає досить складна дослідницька проблема, пов'язана з тим, що названа вище кількість полонених (3 млн 907 тис.) суперечить даним головного командування сухопутних сил (ОКГ), оскільки, згідно з його оперативною інформацією, до кінця 1941 р. тільки в німецькому полоні, без сателітів (Румунія та Фінляндія), було враховано на 552 тис. менше – «усього» 3 млн 355 тис. чол. (підрахунки А.Далліна)⁴⁹. Безпосередньо у внутрішній документації ОКГ фі-

⁴⁴ *Шабает А.А., Михалев С.Н.* Трагедия противостояния. – С.224; *Schustereit H.* Vabanque... – С.73.

⁴⁵ *Дембицкий Н.П.* Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.234.

⁴⁶ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Г.Ф.Заставенко и др.; под общ. ред. Е.А.Болтина и Г.А.Белова. – 3-е изд. – Москва, 1985. – С.181; *Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog.* – Hamburg, 2002. – S.190.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3108. – Арк.154.

⁴⁸ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.320–321; *Лауер В.* Творения нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. – К., 2010. – С.90; *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... – С.217.

⁴⁹ Хоча автор визнавав за можливе потрапляння в полон до 3,7 млн радянських військовослужбовців (див.: *Dallin A.* German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. – London, 1957. – S.427).

гурувала більш точна цифра – 3 млн 350 тис. 639 чол., захоплених до 20 грудня 1941 р.⁵⁰ Саме ці статистичні викладки щодо загальної кількості полонених у 1941 р. є загальноприйнятими в німецькій історіографії (округлені до 3 млн 350 тис.)⁵¹. Але дані ОКГ ураховують полонених лише в офіційній табірній статистиці, а не захоплених полонених у цілому. На нашу думку, величезна різниця між загальною кількістю полонених, сформованою безпосередньо з донесень від бойових частин на фронті, і полоненими, урахованими в пересильних таборах, якраз і показує розміри смертності бранців під час конвоювання від збірних пунктів дивізій, армій та корпусів до пересильних таборів. Однак і ця статистика за 1941 р. не може вважатися остаточною та повною, адже вона не включає комісарів, політруків, командирів, євреїв, знищених просто на полі бою, не кажучи вже про тисячі звичайних червоноармійців, розстріляних при спробі здатися в полон з одного боку, а з іншого, про тих, хто вже потрапив у полон, але був знищений на полі бою відразу після полонення, а також убитих на етапі евакуації з місць боїв до збірних пунктів. Так, 11 вересня 1941 р., напередодні великого оточення під Києвом, німецьким військам був спущений наказ про негайний розстріл усіх червоноармійців, захоплених після 19 вересня у цивільному чи напівцивільному одязі⁵². Як показують подальші події, цей наказ не був порожнім звуком чи спробою залякати противника каральними заходами щодо всіх тих, хто відмовиться капітулювати в майже безвихідній ситуації. Командувач італійського експедиційного корпусу Дж.Мессе після війни згадував, як один із функціонерів міністерства закордонних справ Німеччини під час офіційної промови відверто заявляв: «Російські полонені в більшості своїй розстрілюються, особливо ті, які, залишаючись в оточенні, оборонялися до останнього патрона»⁵³. За свідченнями очевидців, на території київського «котла» солдати вермахту організували розправу над більшістю поранених, яких не встигли евакуювати⁵⁴. Інші джерела також підтверджують тезу про масове знищення полонених поблизу населених пунктів відразу після їх зайняття на всій території України, а також під час конвоювання і

⁵⁰ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – Bd.1: 1. August 1940 – 31. Dezember 1941 / Zusammenge stellt und erläutert von H.-A.Jacobsen. – Frankfurt am Main, 1965. – S.1106.

⁵¹ Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И.Настенко. – Москва, 2009. – С.87, 143. Автори колективного видання з історії Німеччини періоду Другої світової війни, а також укладачі каталогу виставки, присвяченої злочинам вермахту, згодні з підрахунками К.Штрайта (див.: Germany and the Second World War / H.Boog, J.Forster, J.Hoffmann, E.Klink, R.-D.Muller, G.R.Ueberschar. – Vol.IV: The Attack on the Soviet Union. – Oxford, 1998. – P.1176–1177; Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog. – S.188). Вони наводяться і на сторінках багатьох інших монографій (див., напри.: Latzel K. Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg?: Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 1998. – S.197).

⁵² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.96. – Л.114. Ще раніше, наприкінці липня 1941 р., аналогічний наказ було видано начальником тилового району групи армій «Південь» К. фон Роком (див.: National Archives and Records Administration (далі – NARA). – RG.242. – T-501. – R.5. – 000476.

⁵³ Мессе Дж. Война на Русском фронте: Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.). – Москва, 2009. – С.70.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.227. – Арк.3 зв.; Спр.228. – Арк.4; Спр.237. – Арк.3 зв.; Спр.254. – Арк.8 зв.; Спр.256. – Арк.22, 27 зв.; Оп.22. – Спр.355. – Арк.84.

транспортування⁵⁵. Одне з наймасовіших убивств сталося у грудні 1941 р. біля с. Каракубстрой Старобешівського району Сталінської області. Жертвами акції стало близько 6 тис. військовополонених⁵⁶. Таких масових розстрілів, як у 1941 р., у подальшому не відбувалося⁵⁷.

Вивчення німецької статистики не підтверджує тезу про нібито свідоме, і головне, значне завищення кількості радянських бійців і командирів у полоні. Навпаки, мали місце випадки заниження статистичних даних про їх чисельність із метою приховування масштабів масової загибелі, чи хоча б максимально допустимого применшення трагедії. Підрозділам вермахту та СС не було ніякого сенсу реєструвати призначених для масових страт полонених, як і не було технічної можливості робити це в умовах бойових дій. Абсолютна більшість розстріляних полонених так і залишилися поза будь-якою статистикою, а 1941-й рік побив сумний «рекорд» за кількістю бранців, цілеспрямовано знищених поза таборами військовополонених.

Отже, доцільно говорити про понад 4 млн полонених тільки за 1941 р. А тому не можна погодитися з оцінкою загальних втрат Червоної армії за весь 1941 р. (4,4–4,5 млн чол.), наведеною американським військовим істориком Д.Гланцом⁵⁸, як і з тезою дослідника соціальної історії РСЧА Р.Різа про приблизно 3 млн червоноармійців, які стали полоненими в період між червнем та груднем 1941 р.⁵⁹ На нашу думку, найбільш достовірні й науково обґрунтовані цифри радянських військових втрат за 1941 р. навів історик В.Козлов ще в 1989 р. Згідно з його підрахунками, за цей час тільки убитими й полоненими Червона армія втратила близько 5 млн чол. на всьому театрі бойових дій, включаючи південно-західний⁶⁰. Суттєвою прогалиною його підходу було те, що він не розділив втрати вбитими та втрати полоненими на дві окремі категорії безповоротних втрат. Якщо з цієї кількості (5 млн чол.) вилучити відому вже цифру – 802,2 тис. убитих, то ми отримаємо майже 4,2 млн одних тільки полонених. І хоча остання цифра не може претендувати на «істину в останній інстанції», саме вона, на наш погляд, найбільш повно відображає масштаб полонення радянських військовослужбовців у 1941 р.

Для порівняння: авторська група генерального штабу та Військово-меморіального центру збройних сил Російської Федерації під керівництвом І.Кривошеєва за весь 1941 р. нарахувала тільки 2 млн 335,5 тис. зниклих

⁵⁵ ГАРФ. – Ф.Р-7021. – Оп.148. – Д.42. – Л.18, 67, 71; United States Holocaust Memorial Museum Archive (далі – USHMA). – RG.06.025*02. – N-18762. – T.11. – F.235; T.12. – F.266, 269; T.16. – F.309, 322; T.17. – F.326.

⁵⁶ USHMA. – RG.22.016. – B.3. – F.22. – 244-2980-54.

⁵⁷ ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.148. – Д.28. – Л.38.

⁵⁸ Гланц Д. Колосс поверженный... – С.392–393; *Его же*. Советское военное чудо 1941–1943... – С. 15, 204.

⁵⁹ Reese R.R. Why Stalin's Soldiers Fought... – P.57–58. Щоправда, в іншому місці автор веде розмову про те, що загалом у 1941 р. у полон потрапило приблизно 3,2 млн бійців, з яких близько 2 млн – у великих битвах на оточення, а 1,2 млн – під час оточень окремих підрозділів, частин, з'єднань. Виходить, що в полон потрапляли винятково в оточеннях. Тим самим автор ігнорує фронтальні бої, напівоточення тощо. Дані про 3 млн полонених на кінець 1941 р. озвучені також у книзі Т.Снайдера (див.: Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – P.175).

⁶⁰ Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. // История СССР. – 1989. – №2. – С.132.

безвісти та полонених. Навіть з урахуванням убитих, померлих від ран і хвороб, загинувших у результаті нещасних випадків, тобто всіх категорій безповоротних втрат, виходить 3 млн 137,7 тис. чол., із них на період літа – осені припадає 2 млн 841,9 тис. чол.⁶¹ Ці явно занижені дані навіть віддалено не відображають ту катастрофічну ситуацію, в якій опинилася Червона армія після цілої серії найважчих за всю війну поразок.

За оцінками німецької сторони, лише одна група армій «Південь» під час реалізації блицкригу проти СРСР, і тільки в найбільших операціях з оточення на території України, захопила майже 900 тис. полонених. Усі вони припадають на період літньо-осінньої кампанії 1941 р.: перше оточення під Уманню (станом на 8 серпня захоплено до 103 тис. чол.); друге оточення під Києвом (на 26 вересня захоплено від 600 тис. до 665 тис. чол.); третє оточення в районі Мелітополя та Бердянська (на 10 жовтня захоплено від 65 до 100 тис. чол.). Як бачимо, виходить 868 тис. полонених (за максимальними цифровими показниками) у результаті стратегічних поразок РСЧА внаслідок оточень армійських чи навіть фронтових угруповань, як у випадку з київським «котлом». Ще близько 100 тис. чол. опинилися в полоні під час боїв за оволодіння Кримським півостровом до 16 листопада 1941 р.⁶² Ці операції німецька газета «Feldzeitung» (випуск №338 від 1 січня 1942 р.) називала серед головних перемог німецької зброї на території України з початку війни, характеризуючи їх як «винищувальні бої»⁶³. Не слід забувати й того факту, що в полон потрапляли у чисельних локальних оточеннях, і не тільки оточеннях, а й під час звичайних бойових дій, які відбувалися на Східному фронті чи не щодня.

Окрім названих битв у німецьких джерелах фіксується, що значна кількість полонених – близько 72 тис. чол. – була захоплена в боях на території Житомирської та Вінницької областей до 19 липня 1941 р.⁶⁴ Близько 84 тис. взято в період між 8 та 27 серпня 1941 р. під час боїв на Правобережжі України, про що йшлося в інформаційному повідомленні «Frankfurter Zeitung» з приводу захоплення Дніпропетровська⁶⁵. За словами командувача 3-го моторизованого корпусу Е.Макензена, який знаходився під час цього наступу на вістрі удару, «трофеї цієї фази операції були особливо великими». Частинам

⁶¹ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.60, 71; Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 2001. – С.250, 263.

⁶² Гальдер Ф. Военный дневник (июнь 1941 – сентябрь 1942). – Москва, 2010. – С.279; Карель П. Восточный фронт: Книга первая: Гитлер идёт на Восток: 1941–1943. – Москва, 2005. – С.103, 110, 249, 255; Маништейн Э. Утерянные победы. – Москва; Санкт-Петербург, 1999. – С.228; Мировая война: Взгляд побеждённых, 1939–1945 гг. / Ред. Н.Л.Волковский. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.221, 231, 233; Типпельскирх К. История Второй мировой войны, 1939–1945. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – С.252, 266, 268; Филиппи А. Припятская проблема: Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 г. – Москва, 1959. – С.136; Штрайт К. «Они нам не товарищи...»... – С.87; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – S.1222, 1230–1231; Steets H. Gebirgsjäger bei Uman: Die Korpsschlacht des XXXIX: Gebirgs-Armee-korps bei Podwyssojokoje 1941. – Heidelberg, 1955. – S.121; Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog. – S.209.

⁶³ РГАСПИ. – Ф.69. – Оп.1. – Д.1190. – Л.3–9.

⁶⁴ NARA. – RG.242. – T-312. – R.676. – 8310377.

⁶⁵ Haupt W. Army Group South: The Wehrmacht in Russia 1941–1945. – Atglen, 1998. – P.64.

корпусу вдалося захопити 33 тис. 248 полонених⁶⁶. Відомо також, що під час двомісячної облоги Одеси в румунському полоні (частини 4-ї армії, що діяли у складі групи армій «Південь») опинилося близько 16 тис. червоноармійців⁶⁷. Італійські, угорські та словацькі війська передавали всіх захоплених полонених вермахту, тому їх ураховано в німецькій статистиці.

Ще наприкінці 1940-х рр. класик британської історіографії Дж.Фуллер висловлював свою недовіру офіційній статистиці воюючих сторін, слушно стверджуючи: «Досі неможливо перевірити німецькі заяви, оскільки в німецьких, так само, як і в російських комюніке про перемоги найчастіше наводилися астрономічні цифри»⁶⁸. І якщо скепсис поважного дослідника був цілком виправданий 60 років тому, то сьогодні, маючи доступ до багатьох раніше недоступних документів, ми отримали можливість перевірити відповідність німецьких офіційних заяв іншим джерелам. Слід визнати, що, дійсно, німецькі звіти про перемоги на сьогоднішній день далеко не завжди виглядають переконливими, але у випадку повідомлень про кількість захоплених полонених, за рахунок саме їхньої неповноти відносно інформації про невеликі бої локального характеру, а не навпаки, за рахунок тенденції до свідомого перебільшення власних успіхів. Що стосується великих операцій на оточення, то більшість сучасних досліджень в основному підтверджують німецькі цифрові показники, ведучи тим самим мову про рівномасштабну статистику. Так, за уточненими даними на 8 серпня 1941 р., кількість захоплених німецькими з'єднаннями полонених у битві під Уманню виглядає наступним чином: 1-ша танкова група – 45,5 тис. чол., 17-та армія – 52,8 тис. чол. (з її складу тільки в руках 1-ї гірсько-сегерської дивізії опинилося 22 тис. чол., у т.ч. 3 генерали). Загалом у полон потрапило 98,3 тис. чол.⁶⁹, тобто ненабагато менше від 103 тис., заявлених в офіційних повідомленнях.

Чи була взагалі така кількість військ у розпорядженні радянської сторони на цьому напрямі? Питання непросте, але сучасний стан джерельної бази та історіографії дозволяє відповісти й на нього. Спираючись на відомості по з'єднаннях та окремих частинах, які входили до складу Південно-Західного фронту, можна підрахувати, що станом на 15 липня 1941 р. 6-та армія нараховувала 47 тис. 354 чол., 12-та – 41 тис. 176 чол., а разом – 88 тис. 530 чол. Однак слід мати на увазі, що далеко не всі частини змогли надати інформацію щодо кількості людей у строю⁷⁰. На 20 липня радянські війська на цьому напрямі мали, включаючи поповнення, до 130 тис. чол.⁷¹ Якщо рахувати бійців і

⁶⁶ Макензен Э. III танковый корпус в кампании против Советской России 1941–1942 гг. // От Буга до Кавказа / Пер. с нем. – Москва, 2004. – С.253.

⁶⁷ Third Axis Fourth Ally: Romanian Armed Forces in the European War, 1941–1945 / Written by M.Axworthy, C.Scafes, C.Craciunoiu. – London, 1995. – P.71.

⁶⁸ Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Стратегический и тактический обзор. – Санкт-Петербург, 2005. – С.156.

⁶⁹ Нуждин О.И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). – Екатеринбург, 2011. – С.223.

⁷⁰ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.89. – Л.53–54.

⁷¹ Моцанский И.Б. Катастрофа под Киевом. – Москва, 2011. – С.39, 46; Раманичев Н.М. Тяжёлые бои на Украине // Великая Отечественная война: 1941–1945. – Кн.1: Суровые испытания. – Москва, 1998. – С.186, 188.

командирів не тільки з числа кадрових з'єднань 6-ї і 12-ї армій (з 25 липня підпорядковані Південному фронту), 2-го мехкорпусу та інших формувань, то втра- та РСЧА полоненими 103 тис. чол. може бути розцінена навіть як неповна. До того ж 13 серпня 1941 р., фактично через кілька днів після повного розгрому оточеного угруповання, було ліквідовано останній осередок опору радянських військ у лісі неподалік с. Копенкувате. У полон було взято ще 650 чол.⁷² Німецькі війська затримали й кинули до спільних колон військовополонених чимало одиниць, незважаючи на переодягнення у цивільне, а згодом направили до табору «Уманська яма»⁷³.

Що стосується радянських оцінок оточеного угруповання та втрат полоненими, то вони докорінно відрізняються від німецьких у бік значного заниження. Примітно, що вже перше звітування командувача Південного фронту І.Тюленева про результати оборонної операції під час переговорів із Г.Маленковим виявили його повну нездатність відповісти на ключові питання не тільки про загальні втрати військ, але й про кількість бійців, яким удалося прорватися з оточення у смугу підпорядкованого йому фронту. Називалася цифра 10–15 тис. чол., але відразу І.Тюленев, певно, щоб не накликати гніву Ставки ВГК, додав, що вийшло «насправді, мабуть, більше». Необізнаність генерала стосовно ввірених йому військ, невпевнені відповіді на конкретні запитання представника Ставки призвели до появи директиви Ставки ВГК військовій раді Південно-Західного напрямку від 12 серпня за підписами Й.Сталіна та Б.Шапошникова, в якій І.Тюленеву давалася розгромна, зневажлива оцінка: «Комфронту Тюленев виявився неспроможним. Він не вміє наступати, але не вміє також відводити війська. Він втратив дві армії таким способом, яким не втрачають навіть і полки»⁷⁴. Необхідно вказати на одну важливу деталь. Коли ця директива телеграмою передавалася безпосередньо начальникові штабу Південно-Західного напрямку О.Покровському, то фраза «не втрачають навіть полки» була замінена на «не втрачають навіть голку»⁷⁵. У даному випадку, швидше за все, маємо справу з банальною помилкою, яка, безумовно, могла мати місце в умовах повсякденної роботи з телеграфним апаратом. Натомість важко собі уявити ситуацію, за якої хтось із радянських генералів насмілювався б власноручно вносити корективи в тексти, що вийшли з-під пера Й.Сталіна. Але не можна виключати й того, що цієї помилки припустилися укладачі збірки документів «Російський архів», де було вперше опубліковано зазначену директиву.

Згідно з донесенням політуправління Південного фронту від 9 серпня 1941 р., у період з 1 по 8 серпня з оточення вдалося вийти лише 11 тис. чол.⁷⁶ Аналогічні дані містилися в бойовому донесенні №0035/оп штабу Південного фронту від 11 серпня 1941 р. із поправками на те, що із загальної кількості

⁷² Braun J. Enzian und Edelweiß. Die 4. Gebirgs-Division 1940–1945. – Bad Nauheim, 1955. – S.22.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.338. – Арк.188.

⁷⁴ Русский архив... – Т.16 (5–1): Ставка ВГК: Документы и материалы: 1941 г. – Москва, 1996. – С.111, 114.

⁷⁵ ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.4. – Л.238.

⁷⁶ Лето 1941: Украина: Документы и материалы: Хроника событий // Авт.-сост.: В.А.Замлинский (рук.) и др. – К., 1991. – С.352.

в 11 тис. чол. 3,5 тис. були затримані загороджувальними загонами, і що ця цифра не враховувала певної кількості червоноармійців, яким удалося вийти в межах Південно-Західного фронту. Крім того, зауважувалося: «Вихід людей цих армій групами й поодинокі триває»⁷⁷. Вони фігурують також в оперативному зведенні штабу Південного фронту №098/оп⁷⁸. За оціночними даними особливого відділу Південного фронту, у районі Умані німцями було взято в полон до 30 тис. військовослужбовців 6-ї і 12-ї армій, при цьому 19 серпня невелика група бійців-комуністів усе ще продовжувала чинити впертий опір у лісовому масиві Зелена Брама⁷⁹. У своїх спогадах начальник розвідувального відділу штабу 6-ї армії полковник В.Новобранець був категорично незгодний із даними німецької сторони й оцінював загальну кількість оточених бійців та командирів у 45 – максимум 50 тис. чол., посиляючись на наявність у нього цілковито таємної інформації про чисельний склад обох армій на момент їх повного оточення противником⁸⁰. У середині 1960-х рр. колишній начальник штабу 2-го кавалерійського корпусу⁸¹, а також українські радянські історики визначали чисельність оточеного угруповання у 65 тис. чол.⁸² Але, як було показано вище, навіть ці збільшені дані далекі від дійсності. Тим часом і досі є дослідники, які підтримують цю оцінку, не погоджуючись із цифровими показниками німецької сторони щодо кількості полонених, а фактично просто ігноруючи їх як начебто ненадійні⁸³.

Уперше цифрові показники у 665 тис. полонених за результатами найбільшої битви на оточення – Київської, було піддано розгорнутій і досить обґрунтованій критиці ще за радянських часів маршалом К.Москаленком. На сторінках своїх мемуарів він активно сперечався з німецькими генералами, які, на його думку, штучно намагалися збільшити цифри втрат радянських військ, оточених у вересні 1941 р. на Південно-Західному фронті. Головним його аргументом було те, що в полон до німців не могло потрапити майже в півтора рази більше людей, ніж узагалі радянські війська налічували у своїх рядах на момент оточення (за його підрахунками, таких було близько 452 тис. чол.), ураховуючи до того ж великі втрати убитими, а також значну кількість бійців, яким удалося вирватися з оточення, чи тих, хто пішов у партизани. З усього цього, на думку К.Москаленка, виходило, що в полон потрапила порівняно невелика частина військ, які опинилися в оточенні⁸⁴. Із цими висновками був

⁷⁷ ЦАМО РФ. – Ф.228. – Оп.701. – Д.58. – Л.139.

⁷⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны / Под рук. М.Л.Дударенко. – Вып.40. – Москва, 1960. – С.214.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.9. – Спр.4. – Арк.2–3.

⁸⁰ Новобранець В.А. «Я предупреждал о войне Сталина»: Записки военного разведчика. – Москва, 2009. – С.162.

⁸¹ Грецов М.Д. На юго-западном направлении: Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июнь – ноябрь 1941 г.) / Под общ. ред. А.П.Покровского. – Москва, 1965. – С.113.

⁸² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. / Гол. редкол. І.Д.Назаренко. – Т.1. – К., 1967. – С.213.

⁸³ Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – Москва, 2004. – С.426, 428; Рубан С.Н. Стояли насмерть в огненных котлах // Военно-исторический журнал. – 1995. – №2. – С.16.

⁸⁴ Москаленко К.С. На юго-западном направлении: Воспоминания командарма. – Кн.1. – Москва, 1969. – С.75.

згоден також радянський історик О.Самсонов, котрий водночас зазначав, що «втрати радянських військ були важкими»⁸⁵. Але першими, хто оприлюднив найбільш близькі до названих цифри, були автори 1-го тому тритомного видання з історії Української РСР доби війни, які ще в 1967 р. визначили оточене угруповання в майже 500 тис. чол.⁸⁶ Саме це видання виявилось найбільш відвертим щодо конкретних цифрових показників хоча б кількості оточенців, ніж попередній шеститомник з історії війни⁸⁷. У наступному дванадцятитомнику взагалі вирішили обмежитися лише констатацією того факту, що «десять тисяч бійців та командирів загинули в нерівних боях із ворогом» – і все⁸⁸.

У даному контексті слід особливо зазначити, що насправді німецька цифра у 665 тис. чол. складається не тільки з полонених безпосередньо у самому «котлі», де військами групи армій «Південь» було захоплено 440 тис. чол., а й 53 тис. чол., узятих у полон ще під час боїв на Кременчуцькому та Окуніновському плацдармах до 11 вересня, тобто до оточення основної маси військ Південно-Західного фронту, і понад 172 тис. чол., захоплених 2-ю польовою армією і 2-ю танковою групою зі складу групи армій «Центр» під час боїв у районі Гомеля, Новозибкова та Почепа, звідки здійснювався прорив на Лохвицю Полтавської області задля створення кільця оточення навколо київського угруповання радянських військ (перша фаза операції – 133 тис. полонених, друга фаза – 39 тис.)⁸⁹. Результатом став гігантський «котел» площею 135 тис. кв. км, що у два рази перевищувало розміри Баварії⁹⁰. Таким чином, загальна цифра німецької сторони включає у себе також полонених переважно зі складу військ Брянського фронту на території південного сходу Білоруської РСР та Брянської області РРФСР, які з півночі прикривали Південно-Західний фронт і мали запобігти виходу противника в його глибокий тил⁹¹, а не тільки власне війська Південно-Західного фронту, на що дуже часто не звертають уваги як мемуаристи, так і дослідники. Станом на 1 вересня 1941 р. весь Південно-Західний фронт (загалом шість армій) без фронтових резервів, запасних частин і тилів нараховував 752–760 тис.⁹² Водночас у чотирьох арміях Південно-Західного фронту, які невдовзі – 14 вересня 1941 р. – опинилися в оточенні в районі Києва, знаходилося: 5-та армія – 93 412 чол., 21-ша – 106 831, 26-та – 85 456, 37-ма – 113 718, у частинах фронтового підпорядкування – 53 303, а всього – 452 720 чол., із них начскладу – 58 895. Станом на 2 жовтня 1941 р.

⁸⁵ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939–1945: Исторический очерк. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 1982. – С.160–161. У період перебування оточене в районі Києва радянське угруповання оцінювалося істориком уже у 600 тис. чол., щоправда без жодних посилань на джерела чи вказівок на методику підрахунків (див.: Самсонов А.М. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. – Москва, 1988. – С.321).

⁸⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – С.202.

⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / Ред. ком.: П.Н.Поспелов (предс.). – Т.2. – Москва, 1961. – С.111.

⁸⁸ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Гл. ред. ком.: А.А.Гречко (предс.). – Т.4. – Москва, 1975. – С.85.

⁸⁹ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – S.661.

⁹⁰ Кноп Г. История вермахта: Итоги. – Санкт-Петербург, 2009. – С.84.

⁹¹ Лопуховский Л. Вяземская катастрофа 41-го года. – Москва, 2007. – С.22–33.

⁹² Мощанский И.Б. Катастрофа под Киевом. – С.236; Раманичев Н.М. Тяжёлые бои на Украине. – С.195.

було зареєстровано 15 тис. чол., яким удалося вийти з оточення. Водночас радянська розвідка встановила наявність 7–8 тис. полонених у районі Лохвиці⁹³. За іншими даними, до своїх військ змогла вирватися 21 тис. військовослужбовців, у т.ч. 10 генералів⁹⁴.

Наведені цифри щодо кількості оточеного угруповання (452,7 тис. чол.) фактично повністю збігаються з даними К.Москаленка та підрахунками деяких сучасних українських і російських дослідників⁹⁵. Але й остання цифра неповна, оскільки вона включає лише кадрові війська. Якщо, окрім того, ураховувати залізничні, деякі тилові й допоміжні частини, а також спецформування різних цивільних відомств, то це не сильно суперечитиме німецькій статистиці щодо кількості захоплених полонених безпосередньо у самому «котлі» (440 тис.). Хоча можна припустити, що остання цифра включає також певну кількість цивільних громадян призовного віку, усе ж таки уявляється, що вона доволі близька до реального стану справ. До того ж слід ураховувати, що значна кількість військових виходила з оточення, переодягнувшись у цивільний одяг під виглядом місцевих жителів⁹⁶, про що, напевно, було відомо німецькому командуванню, а тому й не дивно, що частина чоловіків відповідного віку підозрювалася в належності до особового складу РСЧА. 24 вересня в газеті 11-ї армії «Der Kampf» була названа інша, дещо менша цифра – 380 тис. полонених, захоплених у київському оточенні⁹⁷. Але вона складалася переважно з бійців і командирів діючої армії і не враховувала боїв 24–26 вересня. Різниця між 440 і 380 тис., яка становить 60 тис. чол., на наш погляд, якраз і показує кількість людей, що потрапили в полон під час останніх боїв із ліквідації «котла». Узагальнюючі дані про 665 тис. полонених є також цілком достовірними, але відносяться до географічно і хронологічно більш ширшої події, ніж безпосередньо битва під Києвом, яка у вищевведених німецьких джерелах називається битвою в басейні річок Дніпра й Десни. У своїй останній монографії німецький історик Д.Поль також доводить правомірність цієї цифри, аргументовано вказуючи на неповноту радянських офіційних документів, які не включають значної кількості мобілізованих цивільних осіб та прикордонників⁹⁸. Р.Різ називає навіть дещо більшу цифру – 677 тис. полонених⁹⁹.

⁹³ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.103. – Л.61, 90–92, 96–98.

⁹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – С.206; Грецов М.Д. На юго-западном направлении... – С.243.

⁹⁵ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.85; Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: В 12 т. / Предс. А.Э.Сердюков. – Т.2: Происхождение и начало войны. – Москва, 2012. – С.801; Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.40 (автор справедливо звертає увагу на радянські аналітичні видання закритого характеру, в яких наводилися досить точні цифрові показники кількості оточених); Исаев А.В. Котлы 41-го: История ВОВ, которую мы не знали. – Москва, 2005. – С.197; Моцанский И.Б. Катастрофа под Киевом. – С.236; Раманичев Н.М. Тяжёлые бои на Украине. – С.195; Рубан С.Н. Стояли насмерть в огненных котлах. – С.16; Шерстнев В.Д. Командармы. – Смоленск, 2006. – С.97.

⁹⁶ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.103. – Л.6–7, 84.

⁹⁷ Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – С.589.

⁹⁸ Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht... – С.208.

⁹⁹ Reese R.R. Why Stalin's Soldiers Fought... – Р.64. Не зовсім зрозуміло, яким чином автор співвідносить більшу, ніж в офіційних німецьких повідомленнях, цифру втрат у ході

Включення вермахтом до складу військовополонених таких категорій, як співробітники НКВС, бійці ополченських формувань, винищувальних загонів, протиповітряної оборони, різноманітні допоміжні війська тощо є цілком правомірним, оскільки вони мали зброю (як і певна частина партійно-комсомольського активу та радянського апарату), брали безпосередню участь у бойових діях, були включені в оперативні плани радянського командування щодо ведення операцій. Ідеться про сотні тисяч людей, частина з яких, наприклад ополченці, не з власної волі опинилися поза лавами кадрової Червоної армії, але попри це брали активну участь у боротьбі проти окупантів. Єдине, що викликає сумнів, то це, як справедливо зазначав Дж.Бовфа, «доцільність їх використання з військового погляду», адже «ці частини піддавалися поголовному винищенню в оборонних боях»¹⁰⁰. Зі свого боку додамо, що не тільки винищенню на полі бою, але й у нацистському полоні, чому якраз і передувало масове полонення під час боїв на фронті. Звичайно, немає жодних підстав, щоб не зараховувати цих людей до складу військовополонених, особливо коли йдеться фактично про тотальну війну між Німеччиною та СРСР, в якій кожен, хто тримав зброю в руках, міг уважатися солдатом без уваги на формальну належність до регулярних збройних сил¹⁰¹. Головні ідеї всеохоплюючої, народної війни за участі всіх верств населення з боку СРСР було викладено лідером радянської держави у програмі від 3 липня 1941 р. Згідно з нею, до відсічі агресору закликалися всі без винятку громадяни країни, а не тільки червоноармійці та червонофлотці. Й.Сталін у своїй промові, характеризуючи війну з нацистською Німеччиною, недвозначно заявив: «Вона є не тільки війною між двома арміями. Вона є водночас великою війною всього радянського народу проти німецько-фашистських військ»¹⁰². Тому, приміром, аргументи авторської групи під керівництвом Г.Кривошеєва на користь вузького тлумачення самого поняття «військовополонений», яке включає тільки військовослужбовців регулярної армії, на наш погляд, не можна вважати переконливими¹⁰³. До того ж питома вага перелічених категорій у складі військовополонених була відносно незначною (на думку В.Земскова, навряд чи більше 5%)¹⁰⁴. Окрім цьо-

однієї з найбільших поразок радянських військ за всю війну з оцінкою загальної кількості полонених (3–3,2 млн осіб) за весь 1941 р., яка виглядає суттєво применшеною та неповною.

¹⁰⁰ Бовфа Дж. История Советского Союза: В 2 т. – Т.2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы: Сталин и Хрущёв: 1941–1964 гг. / Пер. с итал. – 2-е изд. – Москва, 1994. – С.31.

¹⁰¹ Для характеристики війни між Німеччиною та СРСР на Східному фронті професор військових наук з Кренфілдського університету К.Белламі запропонував використовувати термін «абсолютна війна», який означає найвищу форму тотальної війни, розвиваючи таким чином ідеї К.Клаузевіца (див.: *Bellamy Chr. Absolute War: Soviet Russia in the Second World War.* – P.16–38).

¹⁰² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в трёх томах. Изд. 2-е, доп. / Гл. ред. кол.: В.И.Юрчук (предс.). – Т.1. – К., 1985. – С.28.

¹⁰³ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.320–323; Гриф секретности снят: Потери вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 1993. – С.338–339; Россия и СССР в войнах XX века. – С.457–461.

¹⁰⁴ Земсков В.Н. «Статистический лабиринт»... – С.23.

го, висновки комісії Г.Кривошеева суперечать вимогам міжнародного права щодо чіткого визначення категорій осіб, які входять до складу воюючих (комбатантів) та невоюючих (некомбатантів). Відповідно до Гаазької 1907 р. та Женевської 1929 р. конвенцій, до комбатантів можна віднести не тільки регулярну армію, але й ополчення, добровольчі загони і навіть цивільне населення незайнятих територій, яке при наближенні противника добровільно береться за зброю¹⁰⁵.

Що стосується оточення 9-ї та 18-ї армій Південного фронту в районі Мелітополя й Бердянська, то в даному випадку радянське командування взагалі не називало ані загальної кількості військ, що потрапили в «котел», ані чисельності тих, кому все ж таки поталанило вирватися зі смертельної пастки, не кажучи вже про полонених. Остання довідка про чисельний склад 9-ї армії надійшла до штабу Південно-Західного напрямку ще 27 серпня 1941 р.¹⁰⁶ В оперативних документах фронту називалися лише номери з'єднань і частин, які вийшли в розташування своїх військ. Двома винятками стали оперативне зведення за 10 жовтня 1941 р. про вихід з оточення 180 чол. начскладу та залишків деяких дивізій, а також вечірнє зведення за 14 жовтня 1941 р., в якому вказувалося, що зі складу 96-ї стрілецької дивізії вийшло з оточення 2500 чол., але його укладачі жодним словом не обмовилися про безповоротні чи санітарні втрати¹⁰⁷. У цьому випадку просто нічого протиставити даним німецької сторони.

Найбільш розповсюджені оцінки радянських втрат полоненими у цій операції коливаються в діапазоні від 65 до 100 тис. чол. А.Гітлер заявляв, що по закінченні боїв на 11 жовтня було захоплено в полон 107 тис. чол.¹⁰⁸ Цей різнобій пояснюється наступним чином. 11 жовтня 1941 р. ОКВ сповістило про закінчення битви в районі Азовського моря, що тривала з 26 вересня. За цей період група армій «Південь» разом із військами союзників Німеччини захопила 106 365 полонених. А от оточення 9-ї та 18-ї радянських армій під Мелітополем і Бердянськом, яке в підсумку дало 64 325 полонених, з погляду німецьких стратегів було складовою частиною битви в районі Азовського моря¹⁰⁹. Помилкою деяких німецьких дослідників було те, що вони ототожнювали ці події між собою, хоча звернення безпосередньо до тексту зведення ОКВ недвозначно дає відповідь на це запитання. У пострадянській історіографії ці операції взагалі не виокремлюються, оскільки складовою частиною входять до ще більш ширшої – стратегічної оборонної операції на донбасько-ростовському напрямі¹¹⁰.

¹⁰⁵ ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.150. – Д.5. – Л.7–10. Див. також.: Военнопленные в СССР... – С.1013–1014; Дембицкий Н.П. Плен – трагедия миллионов советских бойцов и командиров, 1941–1945 гг. – С.136.

¹⁰⁶ ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.8. – Л.12.

¹⁰⁷ Там же. – Д.40. – Л.292–293, 350–351.

¹⁰⁸ Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР... – С.120.

¹⁰⁹ Маништейн Э. Утерянные победы. – С.228; Haupt W. Army Group South... – P.92.

¹¹⁰ Див., напр.: Жирохов М.А. Сражение за Донбасс: Миус-фронт: 1941–1943. – Москва, 2011. – С.27–28.

**Німецькі дані про кількість радянських військовополонених,
захоплених у найбільших операціях на території України протягом 1941 р.**

Район бойових дій, подія	Дата закінчення операції	Чисельність полонених (цифри округлено)
Бої із захоплення Житомира, Бердичева й Вінниці	19 липня	72 000
Битва на оточення в районі Умані	8 серпня	103 000
Правобережна Україна (наступ на Дніпропетровськ)	26 серпня	84 000
Битва в басейні річок Дніпра й Десни (включаючи бої на Кременчуцькому та Окунінському плацдармах, прорив з'єднань групи армій «Центр» на Лохвицю, ліквідація київського «котла»)	26 вересня	53 000 + 39 000 + + 440 000 = 532 000
Битва в районі Азовського моря (включаючи операцію на оточення під Мелітополем і Бердянськом)	11 жовтня	106 000
Облога Одеси	16 жовтня	16 000
Оволодіння Кримським півостровом (наступ на Керч)	16 листопада	100 000
		Усього 1 013 000

До кінця квітня 1942 р. кількість полонених ще більше зросла, хоча й не так значно, як це відбувалося раніше. Новий масштабний приток полонених відбувся лише у травні 1942 р. у зв'язку з катастрофічним розвитком подій на Керченському півострові (8–19 травня) та харківському напрямі (12–29 травня), коли розпочалася вже нова літньо-осіння кампанія (1 травня – 18 листопада 1942 р.)¹¹¹. Наприкінці липня цього ж року бойові дії на південно-західно-му напрямі повністю перемістилися за межі українських земель.

Підсумовуючи, хотілося б узагальнити деякі ключові моменти з усього сказаного вище. По-перше, радянська офіційна статистика втрат РСЧА полоненими через різноманітні причини є недостатньо надійною й неповною, а тому всі спроби побудувати на її основі відповідні підрахунки від початку нашествують на суттєві труднощі. Це пояснюється, з одного боку, пропагандистським характером радянської статистичної інформації, а з іншого – об'єктивною неповнотою в умовах відступу та важких поразок, коли величезний комплекс джерел облікового характеру було втрачено чи свідомо знищено (особливо це стосується бойових дій в умовах оточень). В окремих випадках більш надійні дані можна знайти на сторінках радянських секретних документів воєнної доби чи закритих видань аналітичного характеру. Але це стосується

¹¹¹ *Абрамов В.* Керченская катастрофа 1942. – Москва, 2006. – С.28–92; *Быков К.В.* Последний триумф вермахта: Харьковский «котёл». – Москва, 2009. – С.16–36; *Гланц Д.* Советское военное чудо 1941–1943... – С.43, 47; *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.51–53, 62–69; *Исаев А.В.* Краткий курс истории ВОВ: Наступление маршала Шапошникова. – Москва, 2005. – С.267–284, 304–354.

лише кількості оточенців, а не полонених, які були майже повністю проігноровані як окрема група безповоротних втрат. По-друге, німецька статистика є більш точною за всіх своїх вад і певною мірою пропагандистського характеру. Безумовно, не в останню чергу це було обумовлено ситуацією, за якої вермахт, полонивши червоноармійців, мав змогу порахувати їх буквально по головах, чого була позбавлена радянська сторона у силу об'єктивних обставин, що склалися. До того ж по закінченню боїв полонених треба було охороняти, конвоювати й переганяти на значні відстані, урешті-решт утримувати в таборах навіть за умов напівголодних раціонів, призначених для в'язнів, не кажучи про використання полонених як безкоштовної робочої сили в економіці Райху. Так чи інакше, але німецьке командування було зацікавлене в реальних даних щодо кількості військовополонених. Більше того, на відміну від СРСР, ці цифри були здебільшого однаковими, як у випадку повідомлень берлінського радіо, так і у внутрішніх документах, не призначених для публічного розголошення. По-третє, німецька статистика може вважатися навіть неповною, оскільки вона не враховує значної кількості полонених, знищених на полі бою чи під час евакуації із зони бойових дій. Не виключається, що можуть бути переглянуті усталені погляди на кількість загиблих полонених у бік істотного завищення. Цей аспект, на нашу думку, потребує більш ґрунтовного дослідження. І останнє. Складність у проведенні підрахунків кількості полонених на локальному рівні пов'язана не в останню чергу з тим, що в німецькій та радянській/пострадянській історіографічній традиції використовувалися різні базові критерії для визначення таких понять, як «битва», «воєнна операція» тощо. Яскравим прикладом є битва під Києвом, коли німецькі дані про 665 тис. полонених за результатами боїв насправді не суперечать радянським даним про 452,7 тис. чол., що опинилися в оточенні. Адже тут ідеться про різні підходи щодо визначення її хронологічних та географічних рамок, а тому ці цифри некоректно між собою порівнювати. Одні й ті ж явища виглядають зовсім по-різному з позиції сторони, котра володіє стратегічною ініціативою і веде наступ по всьому фронту, і сторони, яка змушена відступати вглиб країни, проводячи операції оборонного характеру.

The article proposes an analysis of approaches towards the calculation of the POW losses of the Red Army. Relying upon comparison of the Soviet and Nazi statistical data, it defines with more precision the number of Soviet POWs taken during the Eastern front campaign of 1941 and several operations on the Southwestern strategic direction.

Keywords: prisoners of war (POWs), Workers'-Peasants' Red Army (RKKA), Wehrmacht, casualties, statistical data, battle, operation, encirclement, front.

